

VIDURIO EUROPOS KOMPARATYVISTIKOS PAMOKOS

Audinga Peluritytė-Tikuišienė

Vilniaus universiteto

Lietuvių literatūros katedros docentė

Šiame straipsnyje supažindinama su dviem autoritetingais čekų ir slovakų komparatyvistikos tyrinėtojas, pristatomos jų idėjos, tikslai, vartojamas tyrimų instrumentarijus. Dvi skirtingos istorijos ir literatūros istorijos tyrimų metodikos eksponuoja ne tik dvi skirtingas literatūrologines tradicijas, bet ir ideologijas. Vienas iš solidžiausių šiuolaikinių čekų komparatyvistų Vladimir'as Svaton'as yra klasikinės komparatyvistikos atstovas, kurio požiūris į istoriją remiasi linearios istorijos samprata ir progresyvaus sąmoningumo idėja. Toks požiūris ir tokia idėja yra nulemti tikėjimo pažanga: bėgant laikui visi komparatyvistikos neatitikimai bus užfiksuoti, o klaidos ištaisytos. Slovakų komparatyvisto Peter'io Zajac'o apžvalginio žemėlapiu modelį būtų galima laikyti ciklinės laiko teorijos modeliu, kuris iš esmės ignoruoja linearaus laiko ideologiją, pristatydamas kitokias skirtingų literatūrų lyginimo galimybes. Apžvalginio žemėlapiu idėja yra įvairių istorinių procesų sinchronizacija, nes lyginamas literatūrų istorijas Zajac'as remiasi jau labiau apibendrinta literatūrologijos, kultūrologijos informacija, bet ne kruoščiu kurių nors kūrinių lyginimu. Šiuo požiūriu, apžvalginį žemėlapių galėtume suvokti kaip tų aukštesnių komparatyvistikos tikslų įgyvendinimo projektą.

Vietoje įvado

Viena iš stipriausių šiuolaikinių čekų ir slovakų humanitarinių diskursų – komparatyvistika, teorinė jos bazė ir praktinio taikymo metodai, kurie Vidurio Europos literatūrai padeda neužsiverti mesianistiniame savo kultūrų ir tautų savitumo kiaušte ir suvokti savo literatūrą bei istoriją iš didesnės Vidurio ir Vakarų Europos literatūros perspektyvos. Jų tekstuose, lygia greta su amerikiečių komparatyvistika, nuolat šmėžuoja austrų, vengrų, vokiečių komparatyvistikos autoritetų darbai. Savo ruožtu intelektualinėse diskusijose su kitomis Vidurio ir Vakarų Europos literatūromis Čekija mezga dialogą jau beveik šimtmetį, nuolat tikrindama argumentus, ieškodama naujų tyrimų būdų, ypač glaudžiai

bendradarbiaudama bent jau su slovakų komparatyvistikos mokslu. Totalitariniai sovietmečio smagračiai buvo įsukę visas humanitarikos sritis, gal kiek švelniau nei Rytų Europoje, ir komparatyvistika šių smagračių buvo įsukta taip pat, todėl tik pastaruoju dvidešimtmečiu plėtojama teorine komparatyvistikos mintimi linkstama pasitikėti, nors jos stiprybė kyla iš solidaus literatūrologinio įdirbio.

Kodėl lietuvių literatūrologijai gali būti svarbi ar bent jau įdomi čekų, o iš dalies ir slovakų komparatyvistinė mintis? Visu pirma dėl šiek tiek panašių geopolitinių sąlygų, atskyrusių minties ir žodžio laisvę minėtuoju sovietmečiu, taip pat dėl būtinybės pasivyti pagrindinę Europos komparatyvistinę mintį. Teko patirti, kad vieni iš labiausiai net Estijoje cituoti Marcel'io

Cornis'o – Pope ir Johno Neaubauerio darbai, kuriuose mėginame ieškoti bendro visai Europos literatūrai vardiklio, lietuvių skaitytojus yra pasiekę itin menkai, o gerai žinomose Tartu komparatyvistikos konferencijose (iniciatorius prof. Juri Talvet) šie darbai pristatyti ir nuolat cituojami jau geras dešimtmetis. Lietuvių literatūra į šį komparatyvistikos lauką tik pastaruojų dešimtmečiu mėgina įsiterpti, na o artikuliuotų teorinių principų ar praktinio pritaikymo metodų tik dabar pradeda pasigesti. Lietuvos lyginamųjų literatūros studijų asociacijos veikla duoda nemenką postūmį tokiai veiklai ir iš intuityvių komparatyvistikos studijų išveda į metodologiškai griežtesnę literatūros istorijos, struktūros, kontekstų, kritikos ir literatūrologijos istorijos tyrimų kelią.

Šis straipsnis – tai nedidelis bandymas trumpai atskleisti, kaip komparatyvistikos idėją skleidžia šiuolaikinis čekų ir slovakų filologijos mokslas, atspindėdamas tiek tradicinę literatūros istoriko požiūrį į sąvokų ir reiškinių priklausomybę, taikymą bei svarbiausių turinių išaiškinimą ir argumentuotą teorinių principų taikymą, tiek netikėtai drąsius naujų teorinių galimybių ir praktinio taikymo ieškojimus. Mąstydamas apie lietuvių literatūroje įsitvirtinusius teoretizavimo įgūdžius, drįstu manyti, kad kai kurie originalūs teoriniai eksperimentai Lietuvoje nerastų supratimo, tad savo teoriniais įgūdžiais pasitikintys mūsų tolimieji kaimynai atrodo keliantys įkvėpimą. Mano darbą itin palengvina Dalibor'o Tureček'o kruopčiai sudaryta ir išleista naujausių komparatyvistikos tyrimų rinktinė (*Národní literatura a komparatistika*, 2009), kuria šiame straipsnyje ne tik remiuos, bet ir šiek tiek interpretuosiu, ieš-

kodama sąsajų su lietuviškais kontekstais. Nenorėdama nutraukti originaliai besirutuliojančios minties, kai kurias mintis cituosiu ar perpasakosiu, likdama atsargi su čekiškais ir slovakiškais terminais.

Istoriografija komparatyvistikos lauke

Nuo XIX amžiaus pabaigos išgalėjusi čekų komparatyvistika XX amžiuje, jau po garsaus čekų struktūralizmo sušvytėjimo, iki šiol aktualių Jano Mukařovsky'o darbų į komparatyvistinių tyrimų akiratį sutelkė pagrindinius literatūros mokslo laimėjimus, nuo literatūros istoriografinių tyrimų iki naujausių struktūralistinių ir semiotinių tyrimų, kurdama bazę ne konfliktinėms pozicijoms ryškinti, bet motyvuotam požiūriui pagrįsti. Teoriniai sprendimai, pasirenkant vieną, du ar keletą skirtingų kalbinių tradicijų autorių tekstus, yra padiktuoti būtinybės: skirtingų istorinių perspektyvų, sąvokų ir nusistovėjusio literatūrologinio žodyno atžvilgiu svarbų vaidmenį atlieka pasirinkta pozicija: geras formalaus, struktūrinio, semiotinio literatūros teksto tyrimo įgūdis leidžia atlikti sinchronines ir diachronines teksto struktūrų biopsijas, lyginti sutartame metodologiniame kontekste. Eklektizmas, kuris tokiu atveju neišvengiamas, įveikiamas sąmoninga pasirinkimo argumentacija.

Koks tai sudėtingas dalykas įvertinti kitokios, tiesiog kitos, literatūros duomenis, kai remiesi pamatinėmis savo literatūros tyrimų tezėmis, žino čekų komparatyvistas, slavų ir Rytų Europos literatūrų tyrėjas, vienas iš įdomiausių projekto „Lyginimo poetika daugiakultūriškumo šviesoje“ autorių, šiandieną vienas iš įtakingiausių

čekų komparatyvistinės mokyklos atstovų, Vladimír’as Svaton’as. Teigdamas, kad komparatyvistinis mąstymas, būdingas šiuolaikinio pasaulio reiškinyms, ir komparatyvistika, kaip atskira mokslo šaka, yra du skirtingi dalykai, pastarąją Svaton’as susieja su pagrindiniais epistemologiniais klausimais¹. Šių klausimų kyla dėl to, teigia Svaton’as, kad kiekviename krašte literatūros mokslo tradicija skirtingu laiku yra skirtingomis sąlygomis ir vis kitaip tvarko turimas ir naujai įgyjamas žinias². Naujų reiškinių priėmimas kiekvienai literatūros mokslo tradicijai anaipol nėra elementarus jų integravimas ar pažodinė adaptacija, kiekvienas reiškinyms turi pereiti ištiesą priėmimo procesą, ir pats šiek tiek keistis, ir keisti nusistovėjęs literatūros istorijos žinias.

Kaip tokio proceso pavyzdį Svaton’as pateikia pirmosios XIX amžiaus pusės rusų kritikoje (Visariono Belinskio) nusistovėjusią nuomonę apie Friedricho Shillerio poeziją kaip romantinės poezijos pavyzdį³. O germanistai laikėsi nuomonės, kad Schilleris yra Veimaro klasicizmo mokyklos atstovas⁴. Bėgant laikui rusų literatūrologija šią neatitiktį taisė pagal vokiečių ir pasaulinės literatūrologijos standartus, lygiai pamažu ir savo literatūroje išvelgdami atitinkamus dalykus. Arba: Puškino romane „Eugenijus Oneginas“, kurį XIX–XX amžiaus sandūroje buvo galima laikyti tik Europos pakraščio literatūra, buvo galima ne kartą įvardyti kaip romantizmo epochos

reiškinių, o pagrindinio herojaus paveiksle išvelgti romantiškojo „valkatos“ charakterį⁵, kuris daugeliui, jau vėliau, atrodė neįginčijamas.

Tačiau žvelgiant į šiam romane atsi-veriantį baigtinių atsakymų neteikiantį pasaulį, nenuraminamus herojus, negaunančius atsakymo į savo gyvenimo klausimus, bet nuolat ieškančius tų atsakymų, visada nepaguostus, reikia pripažinti, kad Puškinas toje Europos pakraščio teritorijoje sukūrė šiuolaikinio romano pavyzdį net pagal tris pagrindinius XIX amžiaus romano tipus: „prarastų iliuzijų“, „augimo“, „atvirų galimybių“⁶. Taip šis talentingas rašytojas „Eugenijaus Onegino“ struktūroje įkūnijo ir klasikinio romano struktūrą, taip pat įvardijo tris naujo intelektualinio gyvenimo pozicijas (kiekvienas personažas įkūnijo vieną iš jų)⁷.

Painiava, kuri kyla gretinant įvairius skirtingų literatūrų reiškinius, yra ne tik epochų įvardijimo painiava, nors pastaroji net ir įgudusius tyrėjus gali gerokai klaidinti, bet ir meno kryptių, estetikos terminų ir meno programų, su kuriomis identifikuojasi kūrėjų grupės, pavadinimų ir turinių painiava. Savęs identifikavimo terminai ir literatūros istorijos terminai yra skirtingų kategorijų dalykai. Sąvokos „romantinė poezija“ ar „realistinė proza“ vartojamos kur kas dažniau, nei kalbama apie konkrečių meno epochų konkrečių autorių kūrybą. Kultūros istorijoje vartojami neapibrėžti terminai dažnai vartojami drauge su tiksliais literatūros mokslo terminais. O tokie terminai „klasicizmas“, „sentimenta-

¹ Vladimír Svaton, *1. Literárněvědné pojmoslovi – Pojmy a kontext komparativního mžlení*, Národní literatura a komparatistika [Dalibor Tureček, ed.], Brno: Host, 2009, s. 11.

² *Ten pat.*

³ *Ten pat.*, 12.

⁴ *Ten pat.*

⁵ *Ten pat.*, 13.

⁶ *Ten pat.*

⁷ *Ten pat.*

lizmas“ arba „romantizmas“ dažnai rašomi kaip papildoma literatūros kūrinio charakteristika, kuri pažymi kūrinio pobūdį, bet nesiekia įvardyti meno epochos⁸.

Komparatyvistika maitinasi skirtumais, neatitiktimis, nesutapimais, kurie tyrėjo akiratyje atsiveria panašumo, gretimumo, giminingumo požymiais. Dėl šios priežasties savo prigimtimi komparatyvistika yra tikslus mokslas⁹. Tas tikslumas yra nulemtas daugybės dalykų, ne tik istorijos faktų, prie kurių pririšame žmones ir įvykius, priežastis ir pasekmes, bet pripildome kultūrinės, literatūrinės, meno epochos reiškinių foną, interpretuojame tai, suteikdami faktams istorinį tęstinumą. Šis istorinis tęstinumas yra nuolat reikalingas korekcijų, nes keičiasi epochos, keičiasi epochų vertinimas, o kūrinių interpretacijos neišvengiamai yra panardintos į istorinį kontekstą, į būdingą atmosferą, ir ne tik. Tautų kultūros istorijos procese nėra suvystytos į vienos epochos audinį, nėra sudėliotos į tvarkingas dėžutes tiesioje muziejaus lentynoje, bet yra skirtingai sugėrusios įvairius įvykius, apgaubtos keliais mentaliniais sluoksniais, gyvos ir kintamos. Todėl ir Svaton'o nurodytas tikslumo siekinys šiuo atveju teturi vieno principo, vieno rakto idėją didesniame nei vienos kalbinės literatūrinės aplinkos ribose, nes remiasi supratimu, kad kiekviena literatūros istorija, pakilusi iš savo tradicijos šaltinių, yra skirtingose savo istorijos ir sąvokų vartojimo stadijose. Komparatyvistika, kelianti kelių literatūrų lyginimo uždavinius, turi sutarti dėl bendrų normatyvų.

⁸ *Ten pat.*, 16.

⁹ Vladimir Svaton, *Dvojí ydroj komparativního myšlení, ten pat.*, 25.

Vieno rakto paieška komparatyvistikoje

Istorikai ir filosofai, literatūros tyrėjai, istorijos ir meno specialistai, ieškodami vieno rakto kultūros ir literatūros savasčiai atrakinti, yra mėginę tą savastį atrakinti geografinės teritorijos, kraštovaizdžio erdvės, giminės ir prigimties, tautos turiniais. Maždaug žmogaus fiziologija teikia ypatingą patirties turinį psichikai, kuri kuria šio turinio dvasia, jo tonacijomis, jo atmosferoje. Pavyzdžiui, galų prigimčiai ilgai buvo priskiriama melancholija bei tamsiosios aistros. Svaton'o teigimu, toks apibendrintas tautos ir tautinės literatūros supratimas literatūros istoriografiniuose tyrimuose dominavo per visą XIX ir XX amžių¹⁰. Ir iš tokio geografijos ir prigimties (tautos) supratimo, iš literatūros regioniško supratimo kilo tradicinės komparatyvistikos nuostatos¹¹. Komparatyvistika studijavo kultūros kūrinių skirtumus tarp regionų (tautų), taip pat kokybines transformacijas, einant nuo vieno regiono prie kito¹².

Tačiau nuo tokio literatūrų ir regionų gretinimo literatūros komparatyvistika turėjo pereiti prie abstraktesnio kultūros kontekstų ir ribų konstrukto, iš kurio būtų matoma „virš kultūrinė“ visuma¹³. Tokį uždavinį komparatyvistikai pirmasis išskėlė XX amžiaus prancūzų komparatyvistinės mokyklos atstovas Paul'as van Tieghem'as, teigdamas, kad komparatyvistika turi kryptis: viena šių krypčių turi užsiimti lyginamosiomis literatūros studi-

¹⁰ *Ten pat.*, 28.

¹¹ *Ten pat.*

¹² *Ten pat.*

¹³ *Ten pat.*

jomis, kita – rūpintis generalinėmis literatūros studijomis¹⁴. Pirmosios literatūros studijų krypties objektyve – intelektualiai sukurti pastovių kultūrinių vienetų (tautų) ryšiai, kita mažesnių kultūros vienetų visumoje ieško aukštesniojo matmens, apibendrinimo, tvarkos¹⁵. Tieghem'o literatūros istorijos koncepcija buvo būtina tolesniam komparatyvistikos augimui, sako Svaton'as¹⁶, ir tik numatydama aukštesnį tikslą ji tapo atskira mokslo disciplina. Kitaip tariant, komparatyvistika tapo mokslu ne todėl, kad nuolat ką nors su kuo nors lygino, bet todėl, kad numatė aukštesnius tokios veiklos tikslus.

Tačiau į pakankamai problemišką komparatyvistikos vystymąsi, be literatūrų lyginimo idėjos, įsiterpė ir kelios papildomos aplinkybės. Tai ne tik į komparatyvistikos lauką gravituojanti filosofija, pavyzdžiui, Osvaldo Spenglerio „Vakarų saulėlydis“, kuri svarsto kultūrų tapatybių, panašumų ir skirtumų klausimus, ieškodama būdų suvokti tautų vietą civilizacijos vystymosi skaleje. Šiuolaikinė istoriosofija, religijotyra, kultūrologija iš esmės taip pat svarsto tokio pobūdžio klausimus, pasiūlydama komparatyvistikai naujų lyginimo būdų ir gretutinių humanitarinių mokslų metakalbą. Į lietuvių kalbą 2001 metais išversta žymaus idėjų istoriko Rémi Braguestudija *Ekscentriškoji Europos tapatybė* (prancūziškai pirmą kartą pasirodė 1992 metais) yra vienas iš ryškiausių tokios rūšies veikalų, pasirodžiusių per pastarąjį dvidešimtmetį. Nors ir būdama ne literatūrologijos diskursu, tokia studija iš

esmės liečia esminius šiuolaikinio mentaliteto lemiamus kultūros ribų arba kultūrų ribos klausimus.

Geriau suvokti savo vietą geografijos ir istorijos amplitudėje, pasak Svaton'o, pastūmėjo ne kas kita kaip XX amžiaus karai, dėl kurių teko svarstyti tautų politinių projektų priežastis ir pasekmes¹⁷. Politiniai XX amžiaus įvykiai, sako Svaton'as, privertė iš naujo peržiūrėti čekų arba kurios nors kitos šio regiono tautos ir kultūros ribos sampratą. Dėl sudėtingų politinių įvykių į migracinį procesą įsitraukė patys skirtingiausi kultūros kontekstai, sujudindami vieną geografinę erdvę¹⁸. Kultūrų ribos dėl to nenustojo egzistuoti, o tapo dar reikšmingesnės nei anksčiau¹⁹. Visų politinių įvykių šviesoje keičiasi žmonių gyvenimo būdas, įpročiai, skirtingų kultūrų gyvenimo būdas po truputį įgauna bendrų bruožų. Kultūrų ribos kuo toliau, tuo labiau nustojo ženklinti tik geografines erdves, bet įsiterpia į vidinius visuomenės ryšius²⁰. Tas ribas tampa vis sunkiau nustatyti, kad iš išorinio, viešo gyvenimo srities jos vis labiau tampa vidine, gilumine žmogaus problema, jo tapatybės, vertybių ir pasirinkimo klausimu²¹.

Persikėlusį į vidinį žmogaus „aš“ ši riba su geografiniu, politiniu ir platesniu literatūros, meno, kultūros lauku lieka susijusi subtiliu ir nematomu savo kultūrinės tradicijos, aplinkos ir atmosferos turiniu. Su tikrovės ženklais ir objektais ji išlaiko neišvengiamą ir gilų ryšį, kuris keičiasi ne tik dėl svarbių geopolitinių priežasčių, bet

¹⁴ *Ten pat.*

¹⁵ *Ten pat.*

¹⁶ *Ten pat.*

¹⁷ *Ten pat.*, 28.

¹⁸ *Ten pat.*

¹⁹ *Ten pat.*

²⁰ *Ten pat.*, 29.

²¹ *Ten pat.*

ir dėl žmogiškojo „aš“ aptinkamų gyvenimo iššūkių ir visiškai individualių sprendimų, kuriuos skatina kintantis laikmetis. Ieškodami tokio abstrahuoto žmogiškojo „aš“ kismo įrodymų XX amžiaus lietuvių literatūroje, rasime ypač ryškią skirtį tarp ketvirtajame ir šeštajame dešimtmėčiais gimusių lietuvių autorių, tarp Justino Marcinkevičiaus, Romualdo Granausko ir Gintaro Patacko, Ričardo Gavelio kūrybos programose išsipačiusių svarbių kultūrinės tapatybės ženklų. Kalbant apie ketvirtąjį dešimtmečio kartą ši riba įremina archajiškosios agrarinės bendruomenės ideologiją, o šeštojo dešimtmečio karta – neabejotinai modernybės civilizacijos. Pagrindinis personažas prozoje arba lyrinis subjektas poezijoje įkūnija šią ideologiją išpažįstantį žmogiškąjį „aš“.

Literatūra siūlo nemažai tokių pokyčių pavyzdžių, teigia Svaton`as, kurie rodo nuo žmogiškojo „aš“ sprendimų priklausančius literatūros ribų poslinkius. Pavyzdžiui, Vladimiro Nabokovo, rusų ir amerikiečių rašytojo, kurio dviguba tapatybė iš esmės yra labai paradoksali, atvejis²². Kuomet savo romanus autorius rašė rusų kalba, įkūnijo griežčiausiojo individualizmo poziciją, ir pagrindinis romano personažas buvo nelygu romantinio gaivalo įpėdinis²³. Nabokovo herojai linkę atsisakyti jaukaus šeimos gyvenimo ir mestis į intelektualinių gyvenimo ir mirties žaidimų sūkurį²⁴. Tai tarytum maištininko, kuris nesitenkina jam duoto gyvenimo rėmais ir ieško iššūkių, prototipas. Nabokovo rusiškoje kūryboje rastume asociacijų su Bairo-

no „Manfredo“, Lermontovo „Demono“, Machos „Klajonės Krkonošcais“ romantine pasaulėjauta²⁵. Kai Nabokovas pradėjo rašyti anglų kalba, į savo herojų charakterį įdiegė nuolankumą gyvenimui, susitaikymą su likimu, polinkį gilintis į smulkmenas²⁶. Savo ruožtu, skandalingas romanas „Lolita“, pasak Svaton`o, savo sumanymu geriausiai galėtų būti suprantamas remiantis rusų tradicija, ypač jei lygintume su Fiodoro Dostojevskio kūriniais²⁷.

Trečia problema, su kuria susiduria šiuolaikinė komparatyvistika ir mėgina išspręsti, – geografinė arba istorinė perspektyva, į kurią remiasi klasikinė komparatyvistika (pvz., vienoje teritorijoje gyvuojančios literatūros kurios nors epochos ar laikmečio tyrimas, nes klasikinė komparatyvistika tiria iš esmės tokio pobūdžio istorijas), ir universalusis matmuo, į kurį orientuojamasi, mėginant suvokti pačios komparatyvistikos, literatūrų ir kultūrų lyginimo teorijos prasmę. Komparatyvistikos objektyve, pasak Svaton`o, yra tipologinės kategorijos, kurios klasifikuoja empirinę medžiagą, kitaip tariant, – estetinių ir literatūrinių-istorinių sąlygų tyrimas²⁸. Nusistovėjo dvi europinio mąstymo (ypač XVIII amžiaus) istorizmo koncepcijos: viena – „linearus“, progresyvaus, kuris ateina iš idėjos, kad įsibėgėjanti istorijos jėga yra neblėstanti pažinimo pažanga, kuri nuolat prisitaiko prie socialinio gėrio²⁹; kita – ciklinio. „Ciklinis“ istoriškumas mato istorijoje savitas civilizacijų ir epochų bangas, kurios yra grindžiamos

²² *Ten pat*, 29.

²³ *Ten pat*.

²⁴ *Ten pat*.

²⁵ *Ten pat*.

²⁶ *Ten pat*.

²⁷ *Ten pat*.

²⁸ *Ten pat*, 31.

²⁹ *Ten pat*.

atskiru požiūriu į pasaulį ir moralės postulatus, o kiekvienas epocha pasižymi gimimo, augimo, piko, kritimo ir išnykimo stadijomis³⁰. Ciklinis istoriškumas, galėtume spręsti, atmeta vieno raktą galimybę, ir, komplikodamas palyginimo galimybę, iš principo komplikuoja ir aukštesniuosis komparatyvistikos tikslus.

Akivaizdu, kad progresyvus istorizmas sukuria paralelę universalizmui, o ciklinis – geografijos ir genties perspektyvai³¹. Toks požiūrių dvilypumas rodo dvasinio Europos gyvenimo ypatingumą, tačiau trukdo reikštis racionalistinėms, universalistinėms ir techninėms tendencijoms, ir išryškina tas, kurios sietinos su žmogaus materialumu, kolektyvine nuomone, silpnumu ir kūniškumu³². Šitas europietiškos civilizacijos dvigubumas silpnina galimybę ją pažinti, lyginant su didelėmis ir vienalytėmis kitų žemynų civilizacijų istorijomis, tačiau suteikia atgimimo viltį krizių metu. Daug civilizacijų yra išnykusios, o europinė civilizacija praėjo net keltą atsinaujinimo etapų – kitaip vadinamų renesansų³³. Prieidamas prie šios išvados Svaton'as patvirtina visą dvidešimtmetį Vidurio Europoje (daugiausia Austrijos ir Vokietijos kultūrologijoje ir filosofijoje) cirkuliuusias idėjas. Jas savo kultūros ir literatūros periodizacijos tyrimuose mėgino taikyti ir Bojtaras, ir Bela Hamvas. Lietuvą šios idėjos pasiekė vėlokai, vėliau už išėivijos lietuvių, jau laisvai priėjus prie „Metmenų“ mėnraščio.

Vis dėlto drąsiau mąstyti apie save pasaulinės komparatyvistikos standar-

tais lietuvių mokslininkai pradėjo ne nuo Nepriklausomybės pradžios, bet šiek tiek vėliau, jau perpratus ne tiek neprieinamus ar naujus mokslo kriterijus, bet ir patyrus pačios laisvės, kultūrų, kalbų ir literatūrų prieinamumo pojūtį, pajutus būtinybę suvokti save kitais nei sovietmečio standartais ir iš kitos perspektyvos. Sovietmečio geografinė ir kultūrinė teritorija buvo reglamentuota politinės ideologijos, tad apie susiklosčiusias Europos kultūrų ribas ir tradicijas čia nebuvo įprasta kalbėti. Totalitarinio modelio geografinė ir kultūrinė tautų sąveikos semantika, grįsta primestos jėgos ir suklastoto reikšmingumo imperatyvais, be abejo, sukūrė prievartinio tautų bendradarbiavimo modelį, kurio centre – totalitarinės valstybės sostinė, o periferijose – periferinių. Periferinių sostinių modelis turėjo įkūnyti identišką prievartos ir tapačių vertybių bei bendradarbiavimo idėjų modelį, kuris buvo tik blankesnė pagal reikšmingumą centrinio prievartos mechanizmo, centrinės tautos, virtusios ideologinio konstrukto mutantu – partija, klonas. Žmogiškasis „aš“ tokioje sistemoje taip pat neįkūnijo individualybės, o greičiau buvo sistemą sudarančių mechaninių darinių dalis.

Kultūrinei monotonijai įveikti centrinio prievartos ir klastos diskurso kūrėjai leido palaikyti paprotinės kultūros motyvus (tautosaka ir folkloras, virstantys liaudies šventėmis), kurie iš esmės reprezentavo archajiškojo, primiršto, sutrūkinėjusio, todėl nebegalinčio aktyviai kritikuoti centrinį diskursą pasakojimo, turinį. Tačiau draudė bet kokias filosofines ir religines diskusijas, taip užtikrindami idėjinį, politinį, geografinį, kultūrinį savo kontroliuojamo organizmo (prisiminkime Lotmaną)

³⁰ *Ten pat.*

³¹ *Ten pat.*

³² *Ten pat.*, 32.

³³ *Ten pat.*

kūną. Su menkomis jo archajiškosios savasties reiškimosi galimybėmis. Tai galėtų būti panašu į ispaniško bato, naudoto šventosios inkvizicijos kankinimuose, taisyklę: vardan vienos tiesos viena neteisiojo koja gali ir pakentėti, nors laisvajai nuo to tikrai nėra lengviau. Totalitarinės valstybės požiūriu, tauta ir jos kultūra yra tik mechaninis konstruktas, ne gyvas organizmas, kurio kūnas auga pagal gamtos matricą, o kultūra tik atlieka jo kultivavimo funkciją.

Komparatyvistikos objektas, sako Svaton`as, yra ribos: ribos tarp kultūrinių regionų, tačiau tokios, kurios nesutampa su geografiniais apribojimais, bet suvokiamos kaip glūdinčios tarp kultūrinių kontekstų ir mąstymo sistemų, kurių viduje atsiranda ir rutuliojasi skirtingos idėjos, intelektualinės temos ir sampratos³⁴. Europietišškai kultūrai labai svarbu suprasti ribas tarp empirinių (istorinių, patirties nulemtų) ir universalių kategorijų. Tad riba suvokiama kaip svarbus kultūros vieneto, abstraktaus jos modelio atributas, ženklas, apibūdinantis savo atstovaujama visumą. Mąstyti apie kultūros ribą, tai mąstyti apie kultūros visumoms atstovaujančius požymius, dominuojantį jų bruožą, kuris savo logika ir abstraktumu pranoksta kitus. Tačiau mąstyti apie kultūros ribą, tai reiškia mąstyti ir apie erdvinę kultūros lokalizaciją, ir apie istorinį dinamizmą, kuris sujaukia statišką kurios nors kultūros vaizdą.

Vidurio Europos komparatyvistika yra mažėję ir apie tai. Tarp gretimų geografinėje teritorijoje, tačiau skirtingomis kalbomis kalbančių literatūrų susiklosto įvairaus pobūdžio panašumai ir skirtumai. Gravituodamos į vieną numanomą Europos

centrą, į kokią nors prancūzų, italų, ispanų literatūrą, jos susiduria ne tik su Europos kultūrų žemėlapi išraižiusių religinių, kalbinių ir istorinių reiškinų skirtingumu, bet ir su skirtingomis pastangomis reflektuoti save ne kaip vieną vienintelį unikumą, bet kaip individualybę tarp kitų kultūrinių individualybių. Komparatyvistika šiuo požiūriu užsiima komunikacija tarp skirtingų tautų literatūrų. Susidurdama su skirtingomis literatūrologinėmis mokyklomis, ji kaskart kuria kokią nors istorinę perspektyvą vienijančią teorinę versiją.

Istoriografija komparatyvistikos akivaizdoje

Viena įdomesnių iš tokių versijų – slovaku kilmės Vidurio Europos komparatyvisto Peter`io Zajac`o pastanga sukurti konstruktyvų literatūrų lyginimo mechanizmą, kuris vienytų struktūrinio bei istoriografinio požiūrio į literatūrą galimybes (iš esmės – semiotikos ir recepcijos teorijos derinamos su Hegelio istorijos samprata). Pasak Zajac`o, vienu iš būdingiausių literatūros istoriografijos ženklų nuo pat Hegelio teologinio istorijos modelio laikų yra lineari istorijos samprata³⁵. Hegelio dvasios samprata yra nuolat literatūros istorijoje atgyjanti „tautos dvasios“ idėja, kuria remiasi ir kultūros visumos suvokimas. Tautinės literatūros istorija, pasak Zajac`o, visada yra teritorinio pobūdžio, ir su aktualia istoriniam identitetui kalba, tracijomis, įpročiais ir papročiais, su visu tuo, kas įkūnija plačiąją kultūros sampratą³⁶.

³⁵ Peter Zajac, 2 / *Narodna a stredoeuropska literatura ako sučasť stredoeurpskej kulturnej pamati*, in: Dalibor Tureček (ed.), *Narodni literatura a komparatistika*, Brno: Host, 2009, p. 33.

³⁶ *Ten pat.*

³⁴ *Ten pat.*, 32.

Tokia kultūros samprata pasiekė ir mūsų dienas, o apie simbolinę jos žmonių ir teritorijos sukurtą galią byloja išlikusi vardų ir pavadinimų ortografija³⁷. Teritoriškumo idėja glūdi kultūros pamatuose. Kaip čia neprisiminti Vytauto Kavolio *kultūros* termino etimologijos: kultūra yra žemės dirbimo, kultivavimo dalykas. Zajac'o teigimu, literatūros istoriografinėje sampratoje, grįstoje teritoriškumo, dvasios ir tautos vertėmis, glūdi pastanga apibrėžti savo savastį, remtis savo kultūriniais kontekstais. Nevienalytė kultūrinė Europos aplinka vertė ieškoti vienalytės tapatybės³⁸. Mažos Vidurio Europos kultūros tokiomis istoriografijomis, susitelkiančiomis į savo išskirtinumą, gynė savo individualybę nuo didžiųjų Europos kultūrų išskirtinumo³⁹. Išskirtinumo kategorija tikriausiai sietusi su dominantėmis, šios su išplėstomis ir taip didelių kultūrų ribomis, netgi diktatu, prieš kurį mažosioms tenka arba atsilaikyti, arba perprasti to diktato nešamą informacijos turinį.

Tačiau tokiai nacionalinių literatūros istorijų sampratai galima priešpriešinti kitokią literatūros istorijos modelį – *apžvalginį žemėlapi* (*synoptická mapa*)⁴⁰. *Apžvalginio žemėlapio* idėja grįsta erdvės kartografavimo galimybėmis. Tokia erdvė nėra kieta, tvirta ir nekintanti, bet sklendant, kibirkščiųuojanti, energingai judanti; tai nuolatinės kaitos, sąveikos ir kintančių galimybių erdvė⁴¹. Miroslav'o Petriček'o požiūriu, kuriuo savo komparatyvistines dėjas remia ir Zajac'as, *apžvalginis žemėlapis* nėra statistinis tipologinis aprašas, kokį repre-

zentuotų klasikinis žemėlapis, bet, atvirkščiai, tai nelyg *gyvas dangaus tinklas*, kuris neužstoja nei atsiveriančios šviesos, nei peizažo⁴². Zajac'o apibendrinimu, dinamiškas, į kintančius objektus reaguojantis *apžvalginis žemėlapis*, yra pulsuojančios informacijos žemėlapis, ir pačiu savo egzistavimu atsako į klausimus, ar gali būti pulsuojanti literatūros istorija⁴³.

Skirtingai nei į ateities kontrolę orientuota lineari, teleologinė, į vystymosi idėją orientuota literatūros istorija, išplėsta pulsuojančios informacijos, pulsuojančios istorijos idėja remiasi į kultūros atminties bazę, į atminties archeologiją ir orientuojasi į tai, kas Friedrich'o Schlegel'io buvo įvardyta kaip literatūros *keistumas*, *ypatingumas*, ir kas mūsų dienomis yra įvardijama kaip estetinė literatūros teksto savybė⁴⁴. Bene tiksliausiai *apžvalginio žemėlapio* interferentinį (dvigubą) pobūdį nusako slaviškas priešdėlis *poly*⁴⁵, kurio tarptautinė, iš graikų kalbos paveldėta reikšmė sietina su gausumo, daugumo, įvairumo semantika.

Lietuvių kalboje ši priešdėlių pavadoja pirmoji sudurtinių žodžių dalis *daugia-*: *daugiafunkciškumas* (*polyfunkčnost*), *daugiafokusuotė* (*polyfokalita*) arba *daugiaspektriškumas*, *daugiaperspektyvumas* (*polyperspektivnost*), *daugialaikiškumas* (*polychronost*), *daugiateritoriškumas* (*polyteritorialita*). Tačiau iš esmės tokia žodžių daryba išsaugo esmę, ir *apžvalginio žemėlapio* požiūriu atlieka metodologinio instrumento funkciją. Dėl tokio interferencinio informacijos pobūdžio kintantys ir

³⁷ *Ten pat.*

³⁸ Peter Zajac, *ten pat.*, 34.

³⁹ *Ten pat.*

⁴⁰ *Ten pat.*

⁴¹ *Ten pat.*

⁴² *Ten pat.*, 35.

⁴³ *Ten pat.*

⁴⁴ *Ten pat.*

⁴⁵ *Ten pat.*

nekintantys santykiai bei visa ryšių įvairovė sukuria bendrus literatūrinius diskursus, konfigūracijas ir dinamiškas jų sąsajas⁴⁶.

Daugiafunkciškumas, pavyzdžiui, siejamas su tuo, kad kiekviename *istoriniame mazge*, kuriame susikuria pagrindinės šiuolaikinio diskurso charakteristikos, gali egzistuoti papildoma teksto funkcija, kuri prie šiuolaikinės literatūros repertuaro derinasi iš tekstų archyvo, iš sukauptos informacijos rezervuaro⁴⁷. Net ir kalbėdami apie kultūrinį-istorinį požiūrį į literatūrą, neišvengiamai turime orientuotis ne tik į pirminę estetinę teksto funkciją, bet ir į skirtingų tipų antrinius teksto estetikos požymius, žinoma, atsižvelgdami į istorinį jų vertingumą skirtingais laikotarpiais⁴⁸. Zajac'as nevardija tokių funkcijų, bet jų pobūdį galima numatyti: tai ir asmeninė arba bendruomenės atmintis, tai ir svarbios šalutinės informacijos tekstai, aktualūs kultūrai visiškai kitu požiūriu, ir kokie nors lingvistiniai ar stilistiniai akibrokštai, asmenybių sąsajų įrodymai ir kitos literatūros istorijoje savo dominavimu skirtingai reikšmingos tekstų savybės.

Zajac'o terminai iš esmės yra jo iš skirtingų humanitarikos ar techninių mokslų sričių pasitelkti terminai – konstruktai, į *apžvalginio žemėlapiu* instrumentinį rinkinį įvedantys visų rūšių sąvokinius „prietaisus“, – ir tuos, kurie įvairiu žiūros kampu sučiumpa empirinio pasaulio duomenis, ir tuos, kurie tuos duomenis koku nors aspektu pristato literatūrologiniam vartojimui. Zajac'o terminai – instrumentai gali būti funkcionalios komparatyvistinės

metakalbos pavyzdžiai. Pavyzdžiui, sąvoka *daugiafokusuotė (polyfokalita)* yra iš fotografijos ir kino pasaulio kalbos, ir ji mus informuoja apie vizualaus kadro, galiausiai – vaizdo, į kurį žiūrime, kūrimo ir vaizdo pateikimo specifika. Į šią specifika fotografijos ar kino peržiūros metu telpa daugybė reikšmių: nuo kadro tolinimo iki artinimo, nuo greitinimo iki sulaukymo, laikančios rankos sudrebėjimo, o kur dar šviesa, kontrastas ir kiti vaizdo modeliavimo dalykai.

Pats Zajac'as šią sąvoką aiškina taip: *daugiafokusuotė* yra reikšmingas žingsnis, jei į literatūros tekstą norime žiūrėti kaip į visumą arba kaip į dalį literatūros ir kultūros visumos – tai gali būti ir intertekstualus ar intermedialus tekstas⁴⁹. *Daugiafokusuotės* principas rodo pastovią žiūros poziciją ir kartu kintamą jos pobūdį⁵⁰. Toki žiūros pobūdį lemia stebimas objektas, objektai, kai, priartinus objektyvą, keičiant nuotolį tarp žiūros židinio ir objekto, keičiasi įvairūs tą objektą sudarantys santykiai ir proporcijos. Zajac'o *daugiafokusuotė*, be abejo, yra nukreipta į literatūrą, į kokį nors literatūros objektą, epochą, meno kryptį, temą, motyvą, panašaus tipo tekstą, estetinę kategoriją.

Daugiaperspektyviškumas nėra koks nors žiūros kampo kaitaliojimas, tai kur kas sudėtingesnė kategorija. Literatūros tekstas, pasak Zajac'o, nėra literatūrinio archyvo, bet platesnio kultūrinio archyvo dalis. Kultūra yra iš principo dinamiška ir vidujai labai įvairi sistema. Zajac'o komparatyvistikos metodologinės nuostatos iš esmės paiso Lotmano semiosferos idėjų:

⁴⁶ *Ten pat*, 36.

⁴⁷ *Ten pat*.

⁴⁸ *Ten pat*.

⁴⁹ *Ten pat*.

⁵⁰ *Ten pat*.

„[...] apie minimalų kultūros modelį galima kalbėti tada, kuomet viena informacija pateikiama dviem kanalais [...]. Tikrai tuomet funkcionuoja kultūra, kalba, tekstas ir mūsų sąmonė dviem kryptimis. Vienos krypties atveju garantuojama galimybė perduoti tekstus, kitos krypties atveju kuriami nauji tekstai, naujos situacijos.“⁵¹

Taip pat, sako Zajac’as, tai ir trukdžių, informacinio triukšmo sistema: ženklų sistema dalyvauja žmonių komunikacijoje, ir tai nėra koreliacija, nes istorijoje ši sistema kuria kintamą reikšmių hierarchiją. Ar tai būtų žodžiai, sakiniai, tekstai ar vaizdai, šokiai, ceremonijos, ritualai, kostiumai ar ornamentai, valgiai ir gėrimai, paminklai, tatuiruotės, kelių ir sienų ženklai⁵². Iš kultūrinio archyvo atėjusios formos gali būti vertinamos kaip ypatingos archeologijos dalis (dienoraščių, korespondencijos, atminties, atsiminimų, asmenybės liudijimai / *sakytinė istorija*), kurią Václav Navrátil atskiria nuo mokslinės archeologijos⁵³, taip pat visi įrašai ir dokumentai, o šiandien dar daugybė formų elektroninių įrašų, taigi viskas, kas sukuria kultūros atmintį⁵⁴.

Daugialaikiškumo sąvoka apibrėžia momentą, kuris leidžia istorijoje matyti vienalaikius arba skirtingus literatūros diskursus, sukurtus arba susiklosčiusius skirtingose vietose tuo pačiu metu, arba taip pat vienalaikius arba nevienalaikius diskursus, sukurtus arba susiklosčiusius skirtingose vietose skirtingu laiku⁵⁵. Esminį vaidmenį

čia vaidina literatūros procesų intertekstualumo ir palimpsestiškumo pobūdis, kuris literatūros tekstų laiko kategoriją keičia į erdviškai apžvelgiamą sekos modelį⁵⁶. Tokia apskritai yra *apžvalginio žemėlapi* struktūra. Nepaisant pasirenkamų tyrimo aspektų ir iš taikomų tyrimui instrumentų kylančių atsakymų apie literatūrą ar jos istoriją, tokia struktūra išlaiko savo tyrimo logiką, kad ir kaip žaismingai ar netikėtai atrodytų pats procesas.

Daugiateritoriškumo sąvoka nurodo į erdvinę, teritorinę, geografinę literatūros įvairovę, literatūrinės topografijos skirtingumą. Tai literatūros tekstuose vartojamos poetikos išplitimo teritorija ir žymėjimas skirtingomis topografinėmis konfigūracijomis⁵⁷. Tradicinės literatūros istorijos šios sąvokos vartojimo reikšmių lauke rąšomos kaip „tautinės literatūros“, kurios parašytos viena kalba, vienoje (kartais istoriškai fiktyvioje) teritorijoje, vienos kultūrinės tradicijos įtakoje⁵⁸. Literatūros tarpai, sako Zajac’as, iš tiesų yra daugiateritoriniai, skirtingais laikotarpiais atskiri, gyvuoja tam tikromis laiko sekomis, bendroje srityse, tačiau skirtingu kontekstu⁵⁹. Praktiškai tai reikštų, kad galima parašyti skirtingų tipų istorijas, pavyzdžiui, tautinių literatūrų istorijas, tarptautines literatūrų istorijas, literatūros subsistemų istorijas, kurios reprezentuotų ypatingas socialines grupes ir specialias literatūrines ar kultūrinės funkcijas (vaikų literatūros istorijos, fantastikos istorijos, postkolonialinių literatūrų istorijos, intermedialios literatūros istorijos ir pan.)⁶⁰.

⁵¹ *Ten pat.* / Jurij Lotman: „Bachtin – sein Erbe und aktuelle Probleme der Semiotik“ (Bachtin – jeho dedictivi a aktualni problemy semiotiky), in Bernd Wilhelmi (ed.): *Roman und Gesellschaft* (Romanas ir visuomenė) (Jena: Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1984), 36 a 40.

⁵² *Ten pat.*, 37.

⁵³ *Ten pat.*

⁵⁴ *Ten pat.*

⁵⁵ *Ten pat.*

⁵⁶ *Ten pat.*

⁵⁷ *Ten pat.*

⁵⁸ *Ten pat.*

⁵⁹ *Ten pat.*

⁶⁰ *Ten pat.*, 38.

Prie literatūros istorijos kaip *apžvalginio žemėlapio* formavimo einame iš tautinės literatūros perspektyvos ir iš praktiškosios perspektyvos parašyti naujas slovakų, čekų, taip pat kitų Vidurio Europos literatūrų istorijas, kurios paskutiniaisiais metais parašytos atnaujintu turiniu, bet yra nekonceptualios⁶¹. Jos šiandieną yra linearios istorijos pobūdžio, o jų pagrindiniu bruožu tapo herderiška vystymosi pokyčių ir pažangos paieška⁶². Autorius niekur nenurodo, kodėl herderiška istorija yra menkavertiškesnė už hegelišką, juo labiau kad Hegeliui turėjo įtakos Herderio idėjos, tačiau žvelgiant į dialektinio sistemingumo poreikį, kuris išryškėja iš Zajac'o pasirinktų sąvokų, ir žinant, koks nuoseklus, nors kartais ir sofistiškas šiuo atžvilgiu buvo Hegelis, galima loginę visumos viziją numatyti kaip Zajac'o komparatyvistinės istoriografijos siekinį.

Apžvalginis literatūros kartografavimas vis dėlto leidžia kur kas įvairesnį požiūrį įtraukti į tautinės literatūros istoriją, tiek tautinę, tiek vietos, bet ir išeinančią iš vietos kategorijos⁶³. Iš vietos kategorijos išeinančios literatūros istorijos (šiuo atveju – Vidurio Europos) svarbus yra daugiateritoriškumo terminas. *Daugiateritoriškumo* sąvoka rodo topografinės erdvės netolygumą, skirtingumą, kitoniškumą, sukurdamą skirtingas literatūrinės konfigūracijas⁶⁴. Literatūros tekstai atsiranda skirtingų laikotarpių judėjimuose, skirtingose erdvinėse koordinatėse, sukuria skirtingas nuorodas ir konfigūracijas ir įeina į skirtingus kontekstus, nors vidinė jų topografija dažnai

keičiasi, persigrupuoja, tampa plačiai paplitusios arba, atvirkščiai, susicementuoja į monolitą, turi kintamas ribas ir iš išorinių erdvių skirtingu būdu kontekstualiai ar intertekstualiai yra atviros arba uždaros⁶⁵.

Pagrindinės istoriografinės komparatyvistikos sąvokos

Kiekviena literatūros istorijos epocha reikalauja pagrindimo, kartais išties tam tikrų istorinių koordinacių sistemos, arba atskiros epochos, kuriai reikia atskiro aptarimo ir kriterijų. *Apžvalginio žemėlapio* tipo literatūros istorija yra kultūros atminties dalis, o kultūros atmintis neatsiejama nuo kitos pagrindinės sąvokos ir istorinės kategorijos, kuri vadinasi *istorijos mazgu*⁶⁶. Tai, pasak Zajac'o, nėra nei nauja sąvoka, nei kategorija, nes *istorijos mazgas* yra visuotinės istorijos sąvoka ir apibūdina pereinamąsias situacijas, kurių metu užsimezga nauji istoriniai diskursai⁶⁷.

Vidurio Europos literatūrinės visumos, erdvės heterogeniškumo (nevienalytiškumo, daugialytiškumo) ir hibridiškumo (mišraus, susidedančio iš skirtingos prigimties dalių) pamatinę sandarą pažymi visi šiuolaikinės literatūros istorijos rašytojai: Marcel Cornis – Pope ir John Neubauer („Towards a History of the Literary Cultures in East – Central Europe: Theoretical Reflections (New York, 2002), Moritz Csáky („Introduction“ in Moritz Csáky (eds.), „Collective Identities in Central Europe in Modern Times“, Bratislava, 1999), taip pat Germano Ritzo vokiškai rašyti tyrimai. Zajac'o įsitikinimu, minėtų autorių

⁶¹ Ten pat.

⁶² Ten pat.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ Ten pat.

⁶⁶ Ten pat, 41.

⁶⁷ Ten pat.

istorijoms būdinga orientuotis į regioninę erdvės struktūrą ir atsižvelgiama į tos struktūros nevienalytiškumą ir skirtingos prigimties intarpus⁶⁸.

Csáky kultūros erdve išreiškia ir savo vidinį skirtingumą nuo išorinio pliuralizmo⁶⁹, nurodydama tokių erdvių sambūvio problematiškumą. O toks kultūrinės, literatūrinės erdvės supratimas, Zajac'o įsitikinimu, yra *apžvalginio žemėlapi* ir dėsningo *istorijos mazgo* taikymo požymis. Linijinės istorijos koncepcija, kurios provaizdžiu buvo rašomos tautinės istorijų versijos, rėmėsi vientisos ir vienuarūšės literatūrinės erdvės koncepcija⁷⁰. Be abejo, tokia literatūros versija taip pat ieškodavo vidinių pačios sistemos literatūros skirtingumų, taip pat siekė atsiverti platesniems kultūros kontekstams. Vienas iš įdomesnių Zajac'o pastebėtų Vidurio Europos literatūros nevienalytiškumo ir mišrumo bruožų – galimybė lyginti su postkolonialinių literatūrų diskursu⁷¹. Tačiau ši mintis nėra naujiena Vidurio ir Vakarų Europos komparatyvistikoje, kuri su postkolonialiu diskursu bendradarbiauja jau ne pirmą dešimtmetį.

Ir vienas, ir kitas diskursas, pasak Wolfgang'o Lipp'o, yra nevienalytis darinys, kurio atskiros ir skirtingos dalys veikia viena kitą ir priima informaciją, ir konkuruoja, tačiau kartu ir išlaiko autonomiją, autentišką, individualumą⁷². Pats požiūris, kad Vidurio Europa yra ypatingas literatūrinės erdvės regionas, atveria galimybę išeiti iš tautinės literatūros

koncepcijos, pažvelgti į save tarytum iš didesnės perspektyvos, atsidurti aktyvaus lyginimo, asociacijų, atmetimo lauke. O tai jau darbas. Vis dėlto, svarstant Čekijoje ir Slovakijoje aktualius Vidurio Europos kaip regiono, kaip literatūrinės erdvės tyrimo galimybes, neišvengiamai kyla ir Rytų Europos regioną liečiantys klausimai. Pavyzdžiui, Svaton'as be didelių problemų į savo tyrimų lauką įtraukia rusų literatūros istoriją, kurios specialistas yra, ir kalba apie Vidurio ir Rytų Europos slavų literatūras. Zajac'as, savo ruožtu, lieka labiau susijęs su Austrijos komparatyvistinės minties plėtra, nors rašydamas slovakiškai ir remdamasis ir austrų, ir slovākų literatūros istorijos patirtimi, įneša svarbų indėlį į Vakarų slavų literatūros teoriją.

Žinoma, slavų kalbų grupės susikalbėjimo galimybės yra unikalios, ir Vidurio Europos literatūrų kontekste, tą reikia pripažinti, jos dominuoja. Ir nors skiriasi religinės minties aspektai, su jais susijusi pasaulėjauta, mąstymas, filosofinės interpretacijos, lieka gana įdomus slaviškojo mentaliteto laukas. Lenkų literatūrologija dažnai mini slaviškąją pasaulėjautą, o kai tenka paminėti baltiškąją pasaulėjautą, mėginant derinti lyginimo akcentus, tenka susidurti su klausimu: kas tai? Tačiau atsakymą į šį klausimą ne taip jau lengva rasti ir slavų literatūrose, kultūros svarstymuose, esė. Tarkime, Zajac'as, kviesdamas peržiūrėti ir perrašyti tautinės literatūros istorijas, bendrų *istorijos mazgų* siūlo ieškoti slaviškų literatūrų draugijoje⁷³. Beje, lietuvių komparatyvistikoje terminas *istorijos mazgas* nėra prigijęs, neradau ir įrodymų, kad kuris nors literatūros istorikas

⁶⁸ *Ten pat.*, 39.

⁶⁹ *Ten pat.*

⁷⁰ *Ten pat.*, 40.

⁷¹ *Ten pat.*

⁷² *Ten pat.*

⁷³ *Ten pat.*, 44.

juo kliautųsi. O lenkų ir čekų komparatyvistikoje šis terminas labai gajus ir dažnai vartojamas.

Pagrindiniai *istorijos mazgai*, pasak Zajac'o, radosi kalbos ir rašto dominavimo laikotarpiais (renesanso, baroko, klasicizmo), rašto *kaip* kalbos dominavimo laikotarpiais, kai formavosi modernios politinės tautos (romantizmas) ir modernioje devynioliktojo amžiaus visuomenėje (realizmas, natūralizmas), arba dvidešimtojo amžiaus ir jo eigoje laipsniškai įsivyraujant įvairiai žiniasklaidai ir modernaus meno judėjimams, nuo modernio iki avangardo ar socialistinio realizmo, iki neoavangardo ar postavangardo⁷⁴. Šių judėjimų rėmuose kultūroje dominuojanti rašymą pradėjo stelbti vaizdas ir garsas, o literatūrą – intermedialumas⁷⁵.

Žvelgdamas į slavų literatūras Vidurio Europos regione, Zajac'as pažymi keturis dominuojančius *istorijos mazgus*: romantizmą, moderną, vėlyvo modernio ir konkuruojančio avangardo laikotarpius vienu atveju, ir avangardą bei socialistinį realizmą kitu atveju. Taip pat naujo pobūdžio Vidurio Europos diskusiją, iškilusią praėjusio amžiaus septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais, kuri gražino šio regiono literatūrų problematiką prie modernios dvidešimtojo amžiaus literatūros klausimų⁷⁶. Žvelgiant į tokią periodizaciją, reikia pripažinti, kad ji tikėtų ir Rytų Europos literatūrų periodizacijai, tačiau su specifinėmis išlygomis. Tos išlygos regimos lyginant netgi kalbos požiūriu labai artimas kultūras, pavyzdžiui, lietuvių ir latvių.

Katalikiškoji Lietuva savo pasaulėjauta ir kultūriniu kontekstu gravituoja į katalikiškosios Lenkijos pusę, ir Čekija yra toje pusėje taip pat. Viena vertus, ši gravitacija yra nulemta krikščioniškosios kultūros diskurso plėtros ir skirtingų to diskursų atšakų, kita vertus, sudėtingų didžiųjų Europos kultūrų, dažniausiai pasiekusių imperijos lygį, ekspansijos pobūdžio Europos pakraščio teritorijose. Konservatyvi ir į hierarchinę pasaulio sanklodą sudėliojanti vertybes katalikybė savaip atsispaudė vertybiniuose Čekijos, Lenkijos ir Lietuvos parametruose, o protestantiškoji Latvija plačiau atsiveria vokiškajam ir skandinaviškajam pasauliui. Zajaco *apžvalginio žemėlapi* kontekste galime stebėti tų pačių reiškinių skirtingą evoliuciją to paties krikščioniškojo diskurso skirtingose atšakose. Ir čia latviai savo kultūros plėtros savybėmis yra kur kas artimesni kalbiniu požiūriu visai kitai kalbos sistemai atstovaujantiems estams. Dėl šių priežasčių latviai ir estai jau yra pradėję rimtus savo literatūrų lyginimus: pavyzdžiui, studijoje *Turns in the Centuries / Turns in literatures* (2009).

Sudėtinga kultūrų savitarpio komunikavimo situacija, inertiškos kultūros tradicijos, išorinių jėgų ir išskirtinių asmenybių susitikimo skirtingose kultūrose situacija, žvelgiant linearios istorijos kontekste, gali atrodyti sunkiai paaiškinama ir chaotiška, tačiau taikant pulsuojančią *apžvalginio žemėlapi* ritmą ir pagrindines *istorijos mazgų* kategorijas bei sąvokas (sąvokomis šios kategorijos tampa, kai atskira kultūra jas pati ir įvardija). Taip modernaus meno judėjimai, pasak Zajac'o, nuo modernio iki avangardo ar socialistinio realizmo, iki neoavangardo ar postavangardo tam-

⁷⁴ Ten pat.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Ten pat.

pa nelygios, pulsuojančios Rytų ir Vidurio Europos literatūros procesą žyminčiomis ribomis. Ieškodami šių ribų *apžvalginio žemėlapiu pagalba* ir pasitelkę įvairius tyrimo principus ir instrumentus, galime apčiuopti jei ne identiškas, tai tikrai būdingas modernio – postavangardo riboženklus kiekvienoje šiuolaikinėje Europos literatūroje.

Pavyzdžiui, archajiškoji baltų pasaulėjauta, vienijanti lietuvių ir latvių kultūras, krikščioniškosios istorijos verpetuose gerokai atskiria šias dvi giminingas tautas. Latvių literatūrologas Benedikts Kalnačs mini lenkų ankstyvo devynioliktojo amžiaus romantizmo, modernisto Stanislaw'o Przybyszewski'o sukeltą išpūdį latvių literatams⁷⁷. Tačiau kai kurie Przybyszewski'o biografijos bruožai, ryšiai su Vokietijos ir Skandinavijos menininkais, tokio masto kaip Edward'as Munkch'as ar August'as Strinberg'as, kiek motyvuoja šį netikėtą išpūdį, virtusį ir įtaka⁷⁸. Taip vienos stiprios asmenybės dėka atsivėrę Vidurio Europos slaviškieji kontekstai, šalia lenkų ir čekų, davė nemažai impulsų Rytų Europos literatūroms, menui, ne tik latviams, bet ir rusams⁷⁹. Būtų keista, kad visoje šioje istorijoje nefigūruoja nei Lietuva, nei jos kuris nors menininkas, jeigu nežinotume, kad 1906 metais, kai latvių rašytojai skelbė savo pirmąjį modernistinį manifestą žurnale „Dzelme“, lietuviai buvo tik atgavę lietuviškąjį raštą ir spaudą.

Tačiau, Kalnačs teigimu, susidūrimas su tokio pobūdžio menininku latviams davė stiprią sąmoningumo dozę. Ir pir-

miausia dėl asmenybės laisvės raiškos, individualybės raiškos, nors tuo metu, Cornis – Pope ir Neubauer teigimu, šiame regione dominavo tautos dvasios, bet ne individualistinės idėjos⁸⁰. Tačiau būtent Przybyszewski'o rašymai, kaip pažymi Kalnačs, iš politinio mąstymo buvo perkelti į estetinį⁸¹. Ir tai suteikė latvių kultūrai didelį postūmį keistis, persiorientuoti. Ir būtent estetinė orientacija latvius nutiekė stipriau ir atviriau bendrauti su kitomis kultūromis, atgręžę į kaimynės – Lietuvą ir Estiją⁸². Pasak Audronės Žentelytės, latvių kultūra, nepatyrusi didžiulių administracinių-politinių suvaržymų, tuo metu ne tik pasivijo, bet ir pralenkė lietuvių literatūra raidos intensyvumu bei kokybe⁸³.

Šiandien situacija, be abejonės, pasikeitė. Lietuvių literatūra kiek kitaip, bet yra perėjusi visus Zajac'o įvardytus literatūros etapus, būdingus ir moderniajai epochai. Ir čia įdomu patirti, kad visas Rytų ir Vidurio Europos regionas iš skirtingų savo raidos etapų žengė į tuos pačius riboženklinius meno istorijos etapus ir perėmė juos iš labai skirtingų savo mentaliteto patirčių. Galbūt galima ginčytis dėl esminių turinių, kuriuos šios pagrindinės sąvokos įkūnija, tačiau vargu ar galima užginčyti apskritai jų aktualumą šiuolaikiniam literatūros procesui. Arba procesui, kuris ir įkūnija šiuolaikiškumą, o su pastaruoju – ir visą gamą bendrų europinių kultūros komunikacijos, savęs suvokimo ir kritinio vertinimo problemų.

⁸⁰ *Ten pat*, 217.

⁸¹

⁸² *Ten pat*.

⁸³ Audronė Žentelytė, „Moteris ir vyrai XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių ir latvių literatūroje“, In Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, 75.

⁷⁷ Benedikts Kalnčs, *The Modernist Opening in Latvia*, Interlitteraria, (vol. 15 / 1), 2010, Tartu: University press, 215.

⁷⁸ *Ten pat*.

⁷⁹ *Ten pat*, 216.

Išvados

Šiame straipsnyje supažindinama su dviem čekų ir slovakų komparatyvistikos autoritetais, pristatomos jų idėjos, tikslai, naudojamas tyrimų instrumentarijus. Dvi skirtingos istorijos ir literatūros istorijos tyrimų metodikos eksponuoja ne tik dvi skirtingas literatūrologines tradicijas, bet ir ideologijas.

Vienas iš solidžiausių šiuolaikinių čekų komparatyvistų Vladimír'as Svaton'as yra klasikinės komparatyvistikos atstovas, kurio požiūris į istoriją remiasi linearios istorijos samprata ir pažangaus sąmoningumo idėja. Toks požiūris ir tokia idėja yra nulėmti tikėjimo pažangos: bėgant laikui visi komparatyvistikos neatitikimai bus užfiksuoti, o klaidos ištaisytos.

Vis dėlto šiame tikėjime pažanga glūdi kruopštaus mokslininko, tikinčio kaupiamos medžiagos ir klasikinio instrumentarijus nauda, pasitikėjimas visais iš klasikinių humanitarinių mokslų perimtais principais: terminai pagrindžiami, sąvokos patikrinamos ir iš kiekybinės tyrimų gausos visada galima tikėtis bent jau minimalaus kokybinio rezultato.

Svaton'as savo tyrimus linkęs grįsti itin geru grožinės medžiagos pažinimu, o šią papildoma visais prieinamais kritikos, literatūros istorijos, meno istorijos šaltiniais. Tikslumo siekis šiuo atveju yra istoriko ir literatūros teoretiko siekinys, kurį Svatonas linkęs laikyti apskritai privalomą mokslui. Kiekybinę kruopštaus tyrimo tikrovę Svaton'as linkęs patikėti metodologinio pobūdžio apibendrinimui.

Aukštesnieji komparatyvistikos tikslai kaip tik ir būtų pretekstas kalbėti apie metodologinį ir teorinį komparatyvistikos

lygmenį, apie mokslo metakalbą, kuri iš siauros specializacijos rėmų išveda į platesnes kultūrinės erdves. Tačiau šiose erdvėse atsiveriantis bendrų dalykinių, disciplininių sąvokų, turinio, mokslinės patirties laukas literatūros tyrėjo negąsdina, nes taiko šiems analogiško patikimumo (tai – kas patikslinta, jei nėra tikslu) standartus.

Peter'is Zajac'as yra priešingo Svaton'ui požiūrio ir kitokių tikslų komparatyvistikos tyrėjas. Zajac'o *apžvalginio žemėlapi* modelį būtų galima laikyti ne lineariu ir tikrai ne progresyviu. Tai greičiau ciklinės laiko teorijos modelis, kuris iš esmės ignoroja linearaus laiko ideologiją, pristatydama kitokias skirtingų literatūrų lyginimo galimybes.

Apžvalginio žemėlapi idėja yra įvairių istorinių procesų sinchronizacija, nes lygindamas literatūrų istorijas Zajac'as remiasi jau bendresne literatūrologijos, kultūrologijos informacija, bet ne kruopščiu kurių nors kūrinių lyginimu. Šiuo požiūriu *apžvalginį žemėlapi* galėtume suvokti kaip tų aukštesnių komparatyvistikos tikslų įgyvendinimo projektą.

Tai, kad šis projektas nėra baigtas, rodo ir gana netikėtas Zajac'o pasirenkamas instrumentarijus, įvairūs daugiafunkciniai, iš vaizduojamųjų menų ir technologijų perimti terminai. Jų taikymo praktikoje Zajac'as nedemonstruoja, likdamas prie abstraktesnio literatūros istorijos modeliaavimo proceso.

Šiame procese galbūt įdomiausia yra tai, kad paties laiko srauto, laiko linijos fenomeno teoretikas apskritai beveik nepasigenda, visą dėmesį sutelkdamas į tartum erdvinėje hologramoje besisukančius įvairių literatūros istorijų, subistorijų faktus. Šie faktai su bendru Vidurio ar Vakarų

istorijos laiku Zajac'ui siejasi ne dėl savaiminės laiko tėkmės, kuria tikėjo daugybė dar ir XX amžiaus pradžios mąstytojų ir filosofų, bet autentiškų sąsajų literatūros viduje ir tarp kultūrų, kurios gali susidaryti skirtingose vietose ir nenumatytu laiku.

Istorinio mazgo idėja yra kaip tik tokio pobūdžio fenomenas, tačiau šią sąvoką sukūrė ne Zajac'as, ji paplitusi tarp Europos komparatystų.

Vargu ar mokslinio tikslumo ideologija Zajac'ui yra tokia svarbi, kokia ji svarbi

yra Svaton'ui, nes *apžvalginio žemėlapis* taikiny yra tos nematomos literatūros ir kultūros ribos, kurias nesvarstydami brėžia klasikiniai literatūros istorikai ir komparatystai ir kurias reviduoja postmodernybės ideologai ir teoretikai. Vis dėlto net ir tokio kūrybinio veržlumo atveju, kokį kurdamas savo *apžvalginį žemėlapi* demonstruoja Zajac'as, nesutartos sąvokos ir epochos periodizacijos ribos (nuo moderno iki postmoderno) būtų kliūtis suprasti tokį istorijos modelį.

THE COMPARATYVISTIC'S LESSONS OF CENTRAL EUROPE

Audinga Peluritytė-Tikuišienė

S u m m a r y

Two Czech and Slovak comparative literature authorities, their ideas, goals, research instrumentation used are introduced in this article. Two different history and literary history investigation methodologies exhibit not only two different literatology traditions but ideologies too. Vladimir Svaton, one of the greatest contemporary Czech comparatists, is an exponent of classical comparativism whose approach to history is based on a linear conception of history and idea of progressive

consciousness. Such approach and such idea are determined by belief in progress: all comparative inadequacies will be noted and mistakes corrected, with time. The *review map* of Slovak comparatist Peter Zajac can be regarded as a model of cyclic time theory, which in essence ignores the linear time ideology, presenting other possibilities of comparing different literatures. In this approach one could interpret the *review map* as the project of realizing those higher comparative goals.

Gauta: 2011 09 11

Priimta publikuoti: 2011 10 10

Autorės adresas:

Lietuvių literatūros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

El. paštas: audinga.tikuisiene@ff.vu.lt